

Johannes Agnoli

Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ

Συζήτηση με τον Johannes Agnoli

ΛΕΒΙΑΘΑΝ: Το 1972 γνωρίσαμε στην Ελλάδα το έργο σας: *Ο μετασχηματισμός της δημοκρατίας*. Έκτοτε έγινε ευρύτατα γνωστό στο μεταπολιτευτικό κίνημα λόγω ακριβώς της κριτικής που ασκούσατε στον κοινοβουλευτισμό. Είκοσι χρόνια μετά εξακολουθείτε να έχετε την ίδια άποψη για την κοινοβουλευτική δημοκρατία;

JOHANNES AGNOLI: Η πρώτη έκδοση της εργασίας μου *Ο μετασχηματισμός της δημοκρατίας* έγινε το 1967. Είκοσι ακριβώς χρόνια μετά, το 1987, έγραψα ένα δοκίμιο που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Prokla, Probleme des Klassenkampfes*, με τίτλο «Είκοσι χρόνια μετά, επετειασκό δοκίμιο για το μετασχηματισμό της δημοκρατίας». Σ' αυτό προσδιορίζω την κατάσταση στην οποία βρισκόμαστε. Εδώ, μπορώ να συνοψίσω τις θέσεις αυτού του δοκιμίου.

Κατ' αρχήν, θεωρώ ότι οι θέσεις μου επαληθεύτηκαν. Θα προσέθετα δε σήμερα ότι όχι μόνο επαληθεύτηκαν αλλά και τα εναλλακτικά κινήματα, που εμφανίστηκαν στο μεταξύ στη Γερμανία, δεν μπόρεσαν να έλθουν σε ρήξη με αυτή τη διαδικασία της μη-εξέλιξης, με ό,τι αποκαλώ αυταρχικό κράτος δικαίου. Αντίθετα, ενίσχυσαν αυτή τη διαδικασία, με έναν ειδικό τρόπο.

Ανέκαθεν υποστήριξα τη θέση ότι ένα αστικό κράτος που δεν είναι δημοκρατικό, για να μπορέσει να εξελιχθεί και να γίνει δημοκρατικό έχει ανάγκη από μια φονταμενταλιστική δημοκρατία και ότι αυτή ως αντιπολιτευτική κίνηση δημιουργείται και πραγματοποιείται έξω από τους κρατικούς θεσμούς. Αυτή τη θέση δεν την αλλάζω. Είμαι πια αρκετά μεγάλος για κάτι τέτοιο. Δεν μεταβάλλω την άποψη που έχω για τους κρατικούς θεσμούς, δηλαδή για την πολιτική όπως ασκείται με τη θεσμική της διάσταση, την κρατική. Οι αστικοί κρατικοί θεσμοί δεν έχουν πλέον καμιά ικανότητα ανανέωσης, ούτε

προσφέρονται για χειραφέτηση. Έχουν μόνο την ικανότητα να συντηρούν αυτό που υπάρχει, την κοινωνία ως έχει.

Έτσι, την προσπάθεια να εισέλθει κάποιος μέσα στους θεσμούς για να τους αλλάξει εκ των έσω δεν τη θεωρώ σαν ένα απλό λάθος· νομίζω ότι μια τέτοιου είδους στάση δεν έχει κανένα αποτέλεσμα. Το καλύτερο παράδειγμα αποτελεί το κίνημα των Πράσινων στη Δ. Γερμανία. Οι Πράσινοι γεννήθηκαν ως ριζική εναλλακτική λύση προς το καθεστώς και τα κόμματα, εκτός των θεσμών. Για το λόγο αυτό στο Βερολίνο δεν ονομάζονται Πράσινοι αλλά Εναλλακτικοί. Στη συνέχεια οι Πράσινοι άρχισαν να προσεγγίζουν τους κρατικούς θεσμούς, να έλκονται, και να γοητεύονται απ' αυτούς. Γοητεία που πρακτικά εκφράζεται με την είσοδο στο κοινοβούλιο — τι μαγευτικό πράγμα να κάθεται κανείς δίπλα στον Καγκελλάριο! Η γοητεία των αστικών θεσμών που υποσχεται συμμετοχή στην εξουσία! Αυτό λοιπόν που στην αρχή ήταν ένα εναλλακτικό κίνημα, αντεξουσιαστικό, έγινε μέρος της εξουσίας. Εδώ υπεισέρχεται αυτό που ήδη στο *Ο μετασχηματισμός της δημοκρατίας* ονόμαζα «γλοιώδη κατάσταση» των αστικών θεσμών. Η γοητεία της εξουσίας από τη μια πλευρά, το γλοιώδες των θεσμών από την άλλη οδήγησαν τους Πράσινους και από εναλλακτικό κίνημα έγιναν μέρος του συστήματος των κομμάτων. Σήμερα οι Πράσινοι είναι ένα κόμμα που κινείται από τους φιλελεύθερους μέχρι τους σοσιαλδημοκράτες· αυτό φαίνεται και από την εφημερίδα των Πράσινων, την *Tageszeitung*, που εν τω μεταξύ μεταμορφώθηκε σε φανατικό υποστηρικτή του αστικού κράτους. Έχοντας μπει στο αστικό κράτος, κι εδώ είναι το κρίσιμο σημείο, επηρεάστηκαν από τη λογική του και οικειοποιήθηκαν τον προσανατολισμό του, δηλαδή την εγγύηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Έτσι, οι Πράσινοι σήμερα μιλούν για έναν ανθρώπινο καπιταλισμό, για μεταρρυθμίσεις του καπιταλισμού: έγιναν ένα κλασικό αστικό κόμμα. Πρέπει βέβαια να προσθέσω ότι η κοινωνική προέλευση των Πράσινων είναι γενικά μικροαστική. Πρόκειται για δάσκαλους, καθηγητές, διανοούμενους με την επαγγελματική σημασία του όρου κι όχι εκείνη της διάνοησης.

Όσον αφορά λοιπόν την ερώτηση αν μετά από τόσα χρόνια αντιμετωπίζω την αστική δημοκρατία με τον ίδιο τρόπο, απαντώ ότι ναι οι θέσεις μου επαληθεύονται και επαναλαμβάνω ότι το αστικό κράτος δεν είναι κάτι τι δαιμονικό ούτε είναι κράτος φασιστικό. Έχει την ικανότητα να περισώζει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και να εγγυάται τα ανθρώπινα δικαιώματα αλλά με έναν τρόπο που είναι λειτουργικός για την αναπαραγωγή της καπιταλιστικής κοινωνίας. Αυτό επαληθεύεται και από το άρθρο 18 του Συντάγματος της Βόννης που ορίζει ότι δεν ισχύουν τα βασικά δικαιώματα εάν χρησιμοποιούνται ενάντια στο Σύνταγμα και στο κράτος. Εδώ τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν κατανοούνται ως προ-κρατικά, ως κάτι το αβύπτακτο, αλλά

παραχωρούνται από το κράτος για να λειτουργήσει καλύτερα το σύστημα. Κι οφείλουμε να πούμε ότι το σύστημα στη Γερμανία λειτουργεί αρκετά καλά γιατί υπάρχει μια διάχυτη συναίνεση — στο σημείο αυτό θα επιστρέψω στη συνέχεια. Υπάρχει μεν η συναίνεση αλλά ακολουθεί μια φθίνουσα πορεία· αυτό όμως είναι ένα άλλο πρόβλημα.

ΛΕΒΙΑΘΑΝ: Τα κινήματα μετά τη δεκαετία του '70 στη Γερμανία αφομοιώθηκαν γιατί αισθάνθηκαν τη γοητεία της εξουσίας ή γιατί το σύστημα έχει την ικανότητα να θεσμοποιεί τους στόχους και τα προγράμματα των κινήματων;

J. AGNOLI: Πιστεύω ότι οι δυο πλευρές συνδυάζονται. Η ικανότητα του συστήματος να αφομοιώνει συνίσταται στην ειδική γοητεία που ασκούν οι θεσμοί, τη γοητεία της εξουσίας, στην οποία όλοι είμαστε επιρρεπείς. Όποιος είναι πολιτικός γνωρίζει τη γοητεία της εξουσίας, τη δυνατότητα λήψης αποφάσεων.

Στο δοκίμιο που προανέφερα διατύπωνα τη γνώμη ότι αυτή η γοητεία δεν ασκούσε επίδραση στους Πράσινους και έφερα ως παράδειγμα τον Otto Schily. Μόλις είχα γράψει ότι ο Schily είναι ένας άνδρας αέριος και δεν έχει υποκύψει στη γοητεία της εξουσίας, έμαθα ότι είχε αποχωρήσει από τους Πράσινους γιατί δεν τον είχαν υποψήφιο βουλευτή ενώ ταυτόχρονα προσχώρησε στη Σοσιαλδημοκρατία. Ένα αντίστοιχο παράδειγμα στην Ιταλία ήταν το PCI που είχε ως σύνθημα «θέλουμε κι εμείς να κυβερνήσουμε».

ΛΕΒΙΑΘΑΝ: Μιλήσατε για μια φονταμενταλιστική αντιπολίτευση. Η αντιπολίτευση αυτή σε ποια σχέση βρίσκεται με το κράτος; Σχέση φίλου/εχθρού ή δεν το λαμβάνει καθόλου υπόψη;

J. AGNOLI: Σχέση άρνησης. Θέλω να προσθέσω ότι ο όρος «φονταμενταλιστική αντιπολίτευση» δεν είναι δική μου ανακάλυψη αλλά του Bebel, ο οποίος διακήρυσσε στο Reichstag ότι «εμείς είμαστε η φονταμενταλιστική αντιπολίτευση». Ο όρος έχει γίνει αντικείμενο παρεξηγήσεων γιατί υπάρχει και ο γνωστός θρησκευτικός φονταμενταλισμός, ο οποίος όμως δεν έχει τίποτα το κοινό με αυτόν στον οποίο αναφερόμαστε. Χρησιμοποιώ τον όρο θεμελιωκή αντιπολίτευση θέλοντας να δηλώσω ότι βασίζεται σε διαφορετικά θεμέλια από τα καπιταλιστικά-αστικά, είναι δηλαδή μια αντιπολίτευση που δεν αρνείται μόνο τους θεσμούς αλλά τη βάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και αναπαραγωγής. Γι' αυτό η κριτική του κράτους δεν απευθύνεται στη μορφή του κράτους εν γένει —γιατί να είναι το κράτος ένας Λεβιάθαν, εάν μπορεί να είναι κάτι άλλο από Λεβιάθαν— αλλά στο κοινοβουλευτικό αστικό κράτος

που δεν είναι τίποτε άλλο από την πολιτική μορφή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτή είναι η βάση της κριτικής μου στο ρεφορμισμό. Ο ρεφορμισμός προσπαθεί να αλλάξει τον καπιταλισμό μέσα και μέσω του αστικού κράτους. Κατά τη γνώμη μου αυτό είναι αδύνατο. Είναι αδύνατο επειδή διαχωρίζει την πολιτική μορφή από το κοινωνικο-οικονομικό περιεχόμενο. Οι ρεφορμιστές υποστηρίζουν ότι το κοινωνικο-οικονομικό περιεχόμενο πρέπει να αλλάξει ενώ η πολιτική μορφή να παραμείνει αναλλοίωτη. Στην πραγματικότητα αυτά συνδέονται μεταξύ τους, το ένα εξαρτάται από το άλλο. Κατά τη γνώμη μου το κράτος δεν υπήρξε εχθρός. Πρέπει να μιλάμε για εναντιότητα και όχι για εχθρότητα, αυτό που ονομάζουμε άρνηση. Αν εγώ αρνούμαι μια θέση μπορώ ωστόσο να ανεχθώ την ύπαρξή της. Την αρνούμαι και προσπαθώ να βρω μια άλλη θέση. Ο πραγματικός εχθρός δεν είναι το κράτος αλλά ο καπιταλισμός.

ΛΕΒΙΑΘΑΝ: Μιλάτε για δράση «έξω από τους κρατικούς θεσμούς». Τι ορίζετε σαν «κρατικούς θεσμούς»;

J. AGNOLI: Κρατικοί θεσμοί δεν είναι ούτε τα σχολεία ούτε η τοπική διοίκηση: είναι τα κέντρα λήψης πολιτικών αποφάσεων. Κρατικός θεσμός είναι πάνω απ' όλα η εκτελεστική εξουσία, ενώ γνωρίζουμε ότι το κοινοβούλιο είναι η φαντασίωση της λαϊκής εξουσίας. Στο *Μετασχηματισμός της δημοκρατίας* έγραφα για μια ομάδα εξουσίας, που αποτελείται από την εκτελεστική εξουσία και διευθυντικές ομάδες στο κοινοβούλιο οι οποίες συνυπάρχουν: δεν μπορεί κανείς να πει εδώ είναι η εκτελεστική εξουσία, εκεί είναι το κοινοβούλιο. Η εκτελεστική εξουσία αποτελείται από τις διευθυντικές ομάδες του κοινοβουλίου.

ΛΕΒΙΑΘΑΝ: Ο Claus Offe σε μια πρόσφατη συζήτησή μας αναρωτιόταν ποιες είναι σήμερα οι θέσεις σας για το κράτος πρόνοιας και τη δημοκρατία...

J. AGNOLI: Η Γερμανία σήμερα, λαμβάνοντας υπόψη την οικονομική κατάσταση, ξεθεμελιώνει το κοινωνικό κράτος. Αυτό είναι το πιο επίκαιρο πρόβλημα: το κράτος με την πάροδο του χρόνου αποποιείται τις λειτουργίες του κράτους πρόνοιας. Η χρηματική ενίσχυση της ένωσης των δύο Γερμανιών παρουσιάζεται ως ένας από τους λόγους περικοπής των κοινωνικών υπηρεσιών. Κατά τη γνώμη μου το κράτος πρόνοιας αποτελεί σημαντικότερο πρόβλημα και σήμερα αντιμετωπίζει μεγάλες δυσκολίες. Οι δημόσιες υπηρεσίες περιορίζονται. Δεν μπορεί βέβαια να κάνει κάποιος προβλέψεις εφόσον οι προφητείες στο σημερινό κόσμο απαγορεύονται. Είναι όμως βέβαιο ότι η εξέλιξη αυτή

θα αυξήσει την αίσθηση της ένδειας, της δυσφορίας που αναπτύσσεται σ' όλη τη Γερμανία. Ο ρατσισμός και ο νεοναζισμός δεν είναι τίποτε άλλο από εκδηλώσεις αυτής της δυσφορίας. Μπορούμε να πούμε ότι με την ενοποίηση έσπασε η κρούστα της καλοζωίας που κάλυπτε τις εσωτερικές συγκρουσιακές καταστάσεις οι οποίες τώρα εκρήγνυνται. Αυτό όμως δεν είναι πρόβλημα μόνο της Γερμανίας. Οι εφημερίδες γράφουν για το γερμανικό ρατσισμό, για τη συμπεριφορά των Γερμανών προς τους πρόσφυγες· η κατάσταση όμως στην Αγγλία, τη Γαλλία και την Ιταλία δεν είναι και πολύ διαφορετική. Πρόκειται μάλλον για ένα ευρωπαϊκό φαινόμενο. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι αμέσως μετά το τέλος του ψυχρού πολέμου και την εδραίωση της παγκόσμιας ειρήνης άρχισε ο πόλεμος μεταξύ των εθνοτήτων, σε ένα ξέσπασμα εθνικισμού. Μόλις ακούστηκαν οι κραυγές θριάμβου για την επανεμφάνιση της θρησκευτικής πίστης ξέσπασαν οι θρησκευτικοί πόλεμοι. Κατά τη γνώμη μου αυτή είναι μια οριακή κατάσταση κι όχι μόνο για την Ευρώπη.

Τώρα, όσον αφορά το ζήτημα της ακυβερνησίας πρέπει να ειπωθεί ότι αυτό δεν είναι κάτι που αφορά τη Γερμανία. Η ακυβερνησία είναι πρόβλημα της Ιταλίας, της Ελλάδας εφόσον και στις δυο αυτές χώρες το σχήμα κράτος δεν έχει καμιά σχέση με την κοινωνία. Πρόκειται για μια απρόσωπη ομάδα εξουσίας με εσωτερικές διαμάχες και διαιρέσεις ενώ παράλληλα η κοινωνία αναπτύσσεται με το δικό της τρόπο. Στην Ιταλία σχεδόν όλοι συμμετέχουν στις εκλογές, ψηφίζουν κάποιο κόμμα και συγχρόνως όλοι συμφωνούν ότι οι εκλεγμένοι είναι κλέφτες. Αυτή ακριβώς η κατάσταση δεν υπάρχει στη Γερμανία. Η Γερμανία συνεχίζει να διαθέτει κυβερνητική ικανότητα. Υπάρχει μόνο ένα ερώτημα: θα κατορθώσει η γερμανική κυβέρνηση να ξεπεράσει τα προβλήματα της ένωσης με την ανατολική Γερμανία ή αυτά είναι τόσο έντονα που θα απωλέσει την ικανότητα διακυβέρνησης, θα επηρεάσει τον τρόπο ζωής και την κοινωνική ειρήνη; Αυτό το πρόβλημα είναι έντονο στον κόσμο. Είναι η αιτία στην οποία εδράζεται η αντίθεση, δεν λέω το μίσος, αλλά κάποια χρεία μίσους μεταξύ Δυτικογερμανών και Ανατολικογερμανών. Οι δυτικοί λένε «δεν θέλετε να δουλέψετε», οι ανατολικοί «δεν θέλετε να κάνετε θυσίες». Δεν ξέρω αν είναι γνωστό στην Ελλάδα ότι οι Δυτικογερμανοί δεν ήθελαν την ενοποίηση αλλά τη διατήρηση του status quo ενώ οι Ανατολικογερμανοί ήθελαν την ενοποίηση όχι στο όνομα της εθνικής ταυτότητας αλλά της ευμάρειας, της οικονομικής ανόδου. Παράλληλα στο τέλος του 20ού αιώνα, υπάρχει το ζήτημα του εκδημοκρατισμού. Θα ήθελα να σταθώ και να το συζητήσω διεξοδικότερα.

Ο ανταγωνισμός στα πλαίσια του παγκόσμιου καταμερισμού είναι τέτοιος ώστε επιβάλλεται στην πολιτική ένα σύστημα αυταρχικότερο και περισσότερο άκαμπτο. Το κράτος σήμερα μπορεί να εγγυηθεί την κοινωνική αναπαραγωγή μόνο εάν περιθωριοποιήσει κάθε δυνατή αντίθεση. Αυτό σημαίνει ότι όταν

εμφανίζεται μια αντίθεση, μια μορφή αντιπολίτευσης, το κράτος προσπαθεί να την γκετοποιήσει. Γιατί ο κίνδυνος δεν προέρχεται από τις περιθωριακές ομάδες καθεαυτές, αλλά από το αν οι ομάδες αυτές κατευθυνθούν προς το κέντρο του συστήματος. Στο τέλος του αιώνα η κοινωνική σύγκρουση αμβλύνεται παντού εξαιτίας ακριβώς αυτής της κρατικής πολιτικής. Αυτό είναι εμφανές ακόμα και στην Ιταλία που ήταν το κέντρο της κοινωνικής σύγκρουσης. Πρόκειται για μια επικίνδυνη κατάσταση. Οι ανταγωνισμοί, όπως έλεγε ο Καντ, είναι εγγενείς στην κοινωνία· οι ανταγωνισμοί που λαμβάνουν τη μορφή κοινωνικής σύγκρουσης παράγουν συστήματα συλλογικότητας και αλληλεγγύης. Εάν δεν υπάρχει κοινωνική σύγκρουση τότε αυτή η διαδικασία περιορίζεται και καταλήγει σε ατομικό ανταγωνισμό που στηρίζεται στην επιταγή του οικονομικού συστήματος το οποίο λέει «πλουτίστε». Ακολουθούμε την ίδια διαδικασία που οδήγησε από το βασιλιά Αστό στο Βοναπάρτη. Ο βασιλιάς Αστός έλεγε «πλουτίστε» με συνέπεια την κατάρρευση του κοινωνικού ιστού και την άνοδο του Βοναπάρτη που κατήγγησε πραξικοπηματικά τη δημοκρατία.

Εδώ θα κάνω μια παρένθεση. Αφορά το ζήτημα του εάν πέθανε ο σοσιαλισμός ή όχι. Η πρώτη πιστοποίηση για το θάνατο του σοσιαλισμού έγινε το 1851, μετά το πραξικόπημα του Βοναπάρτη. Ένας Γάλλος κοινωνιολόγος, του οποίου δεν θυμάμαι το όνομα, είπε ότι ο σοσιαλισμός πέθανε και όποιος από δω και στο εξής θα μιλά για σοσιαλισμό θα βγάζει μόνο επικηδείους. Ο σοσιαλισμός έκτοτε πέθανε πολλές φορές. Το ίδιο συνέβη όταν έπεσε η γαλλική κοινοβουλευτική δημοκρατία. Μετά το πραξικόπημα του Βοναπάρτη, ολόκληρη η συντηρητική Ευρώπη —η Βιέννη, το Βερολίνο— έλεγε: «αποδείχθηκε ότι η κοινοβουλευτική δημοκρατία πέθανε· δεν θα υπάρξει ποτέ πλέον κοινοβουλευτική δημοκρατία στην Ευρώπη». Βλέπουμε λοιπόν ότι τα πιστοποιητικά θανάτου δεν διαφέρουν. Θα έλεγα ότι η ίδια η ερώτηση εάν πέθανε ο σοσιαλισμός, οδηγεί σε αρνητική απάντηση γιατί εάν κάτι είναι νεκρό δεν ρωτάει κάποιος εάν πέθανε. Είναι νεκρό και τέλειωσε. Η ερώτηση σημαίνει ότι ο σοσιαλισμός δεν πέθανε.

Επανέρχομαι τώρα λέγοντας ότι η περιθωριοποίηση της κοινωνικής σύγκρουσης, η μεταμόρφωσή της σε ατομικό ανταγωνισμό διευκολύνει τον αυταρχικό μετασχηματισμό του κράτους. Γιατί το κράτος δεν έχει να αντιμετωπίσει συλλογικότητες, αλληλέγγυες ομάδες που είναι ικανές να αντισταθούν αλλά άτομα τα οποία είναι μεταξύ τους ανταγωνιστικά. Η κοινωνία λοιπόν έχει ιδιωτικοποιηθεί με την αστική σημασία της λέξης. Κι εκεί όπου συμβαίνει αυτό δεν υπάρχει δυνατότητα περιορισμού της κρατικής εξουσίας. Αυτή είναι σε γενικές γραμμές η πρόβλεψή μου. Κατά τη γνώμη μου όμως δεν μπορούμε να προβλέψουμε παρά μόνο για το εγγύτερο μέλλον.

ΛΕΒΙΑΘΑΝ: Αυτή η αδυναμία πρόβλεψης την οποία επισημαίνεται δεν φαίνεται να είναι κάτι καινούργιο στην πολιτική επιστήμη...

J. AGNOLI: Η αδυναμία πρόβλεψης είναι κάτι το υγιές καθόσον οι μακροχρόνιες προβλέψεις οδήγησαν σε χονδροειδή λάθη. Πρόβλεψη για το εγγύτερο μέλλον σημαίνει ότι πρέπει να είμαστε προσεκτικοί. Αυτό που είπα προηγουμένως, ότι προς το 2000 θα έχουμε μια ολοκληρωτική έλλειψη κοινωνικής αλληλεγγύης, την κυριαρχία του ατομικιστικού ανταγωνισμού και, κατά συνέπεια, την ενίσχυση του αυταρχικού κράτους δεν λαμβάνει υπόψη την πιθανότητα μιας ξαφνικής κατάρρευσης. Όταν λέω ότι πρέπει να είμαστε προσεκτικοί το λέω γιατί κανένας το 1987 δεν μπορούσε να προβλέψει την κατάρρευση του 1989. Και μια νότα αισιοδοξίας: ο Bloch έλεγε «Optimismus mit Trauerflor». Σε μια συνέντευξη που παραχώρησα σε μια Ακαδημία Ιησουϊτών έλεγα: επειδή παραμένω κόκκινος, και όχι πράσινος, η κόκκινη σημαία είναι μεσίστια όμως συνεχίζει να κυματίζει. Είναι μια αισιοδοξία που τρέφεται από τη θεωρία του αδύνατου: είναι σχεδόν αδύνατο να υπάρξει μια επαναστατική διέξοδος, ίσως όμως και να υπάρξει. Θυμάμαι ένα συνάδελφο των Πρασίνων στο Βερολίνο, τον Filmar, που πριν λίγα χρόνια υποστήριζε ότι οι κοινωνικές επιστήμες απέδειξαν ότι δεν μπορεί να υπάρξει πλέον επαναστατική διέξοδος. Όταν ήλθαν τα γεγονότα του Ανατολικού Βερολίνου, οι κινητοποιήσεις και αυτός μίλησε για επανάσταση εγώ του είπα: «αγαπητέ Filmar, τώρα μιλάς για επανάσταση». Στην πραγματικότητα βέβαια δεν ήταν επανάσταση αλλά μια λαϊκή κινητοποίηση που όπως πάντα στη Γερμανία τέλειωσε με μια αντεπανασταση. Αυτές είναι οι εξελίξεις προς το τέλος του 20ού αιώνα, το οποίο ελπίζω να δω. Εκείνο που έχει σημασία είναι ο περιορισμός του κοινωνικού, η μεταβολή του σε αμιγή οικονομικό ατομικισμό και καταναλωτισμό με συνέπεια την ισχυροποίηση του κράτους. Γιατί εάν η κοινωνία δεν έχει αυτόνομες δομές τότε υπάρχει μόνο το κράτος.

ΛΕΒΙΑΘΑΝ: Η άλλη όψη του οικονομικού ατομικισμού είναι οι βίαιες εκρήξεις στο περιθώριο του συστήματος. Καταστάσεις που αναδεικνύουν την παθολογία του συστήματος χωρίς όμως και να το απειλούν άμεσα. Εάν θεωρήσουμε την Αμερική ως το πρότυπο προς το οποίο τείνουν και οι ευρωπαϊκές κοινωνίες τότε δεν φαίνεται να περισσεύει και πολύς χώρος για αισιοδοξία.

J. AGNOLI: Η εξουσία περιθωριοποιεί και οριακά εξοντώνει τέτοιου τύπου καταστάσεις. Οι εκρήξεις εάν ξεπεράσουν το ατομικό επίπεδο και προσλάβουν μια κοινωνική ποιότητα εξοντώνονται. Σε ό,τι αφορά την κυβέρνηση των μεγάλων πόλεων, που υπάρχει και στην Ιταλία, χρειάζεται μεγάλη προσοχή

ώστε να συνδεθεί η κυβερνησία σε τοπικό επίπεδο με την ανικανότητα της πολιτικής εξουσίας. Ας πάρουμε για παράδειγμα το Βερολίνο, όπου υπάρχει το πρόβλημα των αυτόνομων, των Τούρκων και των άλλων μειονοτήτων. Εάν κοιτάξουμε στο επίπεδο των διευθυντικών στελεχών, των ευκατάστατων στρωμάτων αυτοί θα ισχυριστούν ότι δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα, ότι η κυβέρνηση λειτουργεί και αυτό είναι αρκετό.

Ένας υγιής καπιταλιστής ξέρει καλά ότι εφόσον ο κόσμος θα ασχολείται με προσωπικές συγκρούσεις δεν έχει κατά νου κανενός είδους επανάσταση. Οι νυχτερινές μάχες των δρόμων δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να διασπούν τις εξαρτημένες κοινωνικές τάξεις μιας και αλληλοεξοντώνονται. Για το κεφάλαιο είναι πιο επικίνδυνο να έχει απέναντί του ενωμένες τις εξαρτημένες τάξεις, παρά τις συμμορίες των δρόμων. Από την άλλη δε πλευρά οι πολυεθνικές δεν πολεμούν μεταξύ τους αλλά μοιράζονται την αγορά ειρηνικά.

ΛΕΒΙΑΘΑΝ: Αντιμετωπίζουμε και πάλι το πρόβλημα της αριστεράς. Τι θα μπορούσε σήμερα να σημαίνει αριστερά; Ειδικότερα ποια η σημασία της αριστεράς στη Γερμανία και αυτού που σήμερα ονομάζουν αριστερά των διανοουμένων; Αναφερόμαστε σε διανοούμενους όπως ο Habermas, ο Offe και ο Negt.

J. AGNOLI: Κατ' αρχήν όσον αφορά τον Habermas και όσους ακολουθούν το δρόμο του. Ο Habermas δεν ανήκει στην αριστερά. Ο ίδιος ανακάλυψε το συνταγματικό πατριωτισμό και είναι ένας δημοκράτης του κέντρου. Τώρα σε σχέση με την αριστερά των διανοουμένων. Η αριστερά ή είναι αριστερά ή δεν είναι. Για μένα είναι δύσκολο να καταλάβω τι σημαίνει ακόμη και διανοούμενος της αριστεράς. Εάν μιλήσουμε με όρους του Γκράμσι θα πρόκειται για τον οργανικό διανοούμενο που προσανατολίζεται σε μια τάξη. Τι κάνει όμως όταν δεν υπάρχουν συγκροτημένες τάξεις; Αναπτύσσει κριτικές θέσεις. Η Ροσάνα Ροσάντα σε μια συνέντευξη στην εφημερίδα *Repubblica* έλεγε: «Εάν κομμουνισμός σημαίνει ριζοσπαστική κριτική του καπιταλισμού και έρευνα για την ανεύρεση του δρόμου που οδηγεί σε μια καλύτερη κοινωνία, για μένα ο κομμουνισμός πάει καλά». Αυτή είναι η αριστερά σήμερα: δεν είναι πλέον η πρωτοπορεία του αγώνα αλλά μέρος της κοινωνίας που από τη μια πλευρά πρέπει να προχωρήσει τη ριζοσπαστική κριτική από την άλλη όμως πρέπει να βρει μια λύση. Δεν μπορεί μόνο να λέει ότι ο καπιταλισμός δεν πάει καλά αλλά και τι πρέπει να γίνει για να βρεθεί μια άλλη κοινωνικο-οικονομική μορφή. Σε αυτό το σημείο παρατηρούμε μια μεγάλη διάσπαση στο ευρωπαϊκό επίπεδο που φθάνει έως το σημείο της μεταπήδησης σε δεξιές θέσεις. Υπάρχει το φαινόμενο των μετανοημένων που δεν περιορίζεται στις Ερυθρές Τχιερ-

χίες — μετανοημένοι είναι και ο Λ. Κολλέτι κι ο Μαραμάο.

Στο άλλο άκρο υπάρχουν οι αυτόνομοι. Αυτοί όμως καταπολεμούνται και περιθωριοποιούνται. Κατά τη γνώμη μου η μόνη συγκεκριμένη δυνατότητα βρίσκεται στην ενίσχυση και την ανάπτυξη της κοινωνικής αυτονομίας. Εάν το σύνθημα του γερμανικού κράτους είναι «δεν πρέπει να υπάρχουν κοινωνικοί χώροι εκτός της σφαίρας του δικαίου», ο σκοπός αυτών των κινήματων είναι να διευρύνουν τη σφαίρα της κοινωνικής ελευθερίας. Όταν λοιπόν μιλώ για λύση που πρέπει να υπάρξει αναφέρομαι τόσο στους διανοούμενους όσο και στα υπαρκτά κινήματα. Οι διανοούμενοι δεν πρέπει να λησμονούν τις ανάγκες του κόσμου, πράγμα που συμβαίνει συχνά. Κανένας δεν μπορεί να μεταφράσει τη δυσφορία του κόσμου σε δράση και μάλιστα κοινωνική. Σκοπός του διανοούμενου είναι να δώσει απαντήσεις που θα βοηθούν την ανάπτυξη της κοινωνικής δράσης.

ΛΕΒΙΑΘΑΝ: Τότε ποιοι κατά τη γνώμη σας είναι σήμερα φορείς μιας τέτοιας κατεύθυνσης και πώς την υλοποιούν; Ποιες με άλλα λόγια μπορεί να είναι οι κριτικές κατευθύνσεις της σκέψης σήμερα που να ανταποκρίνονται στις ανάγκες ή τους καθορισμούς της πραγματικής ζωής;

J. AGNOLI: Ποιοι είναι οι εκπρόσωποι; Είναι δύσκολο να αναφερθείς σε πρόσωπα. Στη Γερμανία άνθρωποι όπως ο Ναρ, ο Κρίπεντορφ, ο Αλτφάτερ, κι εγώ που ακολουθήσαμε μια κοινή πορεία έχουμε σήμερα χαθεί οι προσωπικοί δεσμοί διαλύθηκαν. Όσον αφορά τις κατευθύνσεις θα ήθελα να αναφερθώ σε μια μελέτη που δημοσιεύτηκε πριν λίγο καιρό στη Γερμανία με επιγραφή «Από την κριτική πολιτειολογία στην κριτική της πολιτικής» και συμπεριλαμβάνεται στο βιβλίο *Η μεταβολή της Δημοκρατίας και άλλες μελέτες για την κριτική της πολιτικής*. Εκεί υποστηρίζω ότι μια αριστερή κριτική δεν μπορεί να περιορίζεται στο επίπεδο της άκαμπτης θεωρίας της σχολής του Marburg, της κριτικής πολιτειολογίας, η οποία διακήρυσε ότι υπάρχουν συνταγματικοί κανόνες που δεν τηρούνται, ότι υπάρχει χάσμα μεταξύ της ιδέας που εκφράζει το σύνταγμα και της συνταγματικής πραγματικότητας. Επρόκειτο για μια κριτική με μεγάλη αξία, με μεγάλη ισχύ. Αλλά αυτό δεν φθάνει. Δεν μπορείς να ασκείς κριτική μόνο στις κακές πλευρές της πολιτικής, πρέπει να ασκείς κριτική στην ίδια την πολιτική, αναπτύσσοντας την επιχειρηματολογία του Μαρξ για την κριτική της πολιτικής, ξεκινώντας δηλαδή από την κριτική της οικονομίας και φθάνοντας στην κριτική της πολιτικής. Κριτική δηλαδή της πολιτικής ως μορφής του κράτους. Από εδώ πηγάζει και το ενδιαφέρον μου για οργανώσεις, για κινήματα που δρουν έξω από τους θεσμούς. Οι συνταγματικοί κανόνες δεν προδίδονται από την πραγματικότητα, αλλά μεταφράζουν

την πραγματικότητα σε μια μορφή δικαίου. Κατά τη γνώμη μου είναι εσφαλμένη η άποψη που υποστηρίζει ο Abentroth ότι οι Γερμανοί πολιτικοί δεν είναι πιστοί στο σύνταγμα. Το σύνταγμα είναι αυτό που είναι και οι Γερμανοί πολιτικοί κάνουν αυτό που κάνουν. Δεν είναι για παράδειγμα υπαίτια η πολιτική πρακτική της ομοσπονδιακής κυβέρνησης για το ότι δεν τηρείται η διάκριση των εξουσιών. Στο σύνταγμα της Βόννης δεν προβλέπεται η διάκριση των εξουσιών γιατί όταν υποστηρίζεται ότι η αρμοδιότητα για τη χάραξη γενικής πολιτικής ανήκει στον Καγκελλάριο κι όταν είναι γνωστό ότι η γενική πολιτική μεταφράζεται σε νόμους αυτό σημαίνει ότι ο Καγκελλάριος, δηλαδή η εκτελεστική εξουσία, αποφασίζει για τις γενικές γραμμές της νομοθετικής εξουσίας. Κατά συνέπεια, η περίφημη διάκριση των εξουσιών δεν υφίσταται. Γι' αυτό λέω ότι το σύνταγμα είναι σεβαστό από τους πολιτικούς. Η κριτική της πολιτικής τάξης δεν μπορεί παρά να την επιβεβαιώνει. Αφήνω αυτού του είδους την κριτική στους δημοσιογράφους, τον Όφφε και τον Μαραμάο. Εκεί που πρέπει να στρέψει με σοβαρότητα την προσοχή της η Αριστερά είναι η κριτική της πολιτικής μορφής, η κριτική στη μορφή του κόμματος. Κατά τη γνώμη μου το κομματικό σύστημα είναι προϊόν του αστικού συστήματος. Στη σοσιαλδημοκρατία η δομή του κόμματος αντικατοπτρίζει τις ιεραρχικές δομές του αστικού κράτους, στον μπολσεβικισμό τις δομές του τσαρικού. Στο *Τι να κάνουμε*; ο Λένιν έλεγε ότι το τσαρικό κράτος είναι αυτό που είναι: γι' αυτό «εμείς» πρέπει να κατασκευάσουμε μια αντι-εξουσία πανομοιότυπη με αυτό, με μυστικές υπηρεσίες και όλα τα συναφή. Νομίζω ότι σήμερα ο κομματικός σχηματισμός έχει ξεπεραστεί όπως ξεπεράστηκε και το κράτος. Σε μια συζήτηση με τον Ερνστ Μαντέλ υποστήριξα ότι εάν ο Ένγκελς έλεγε ότι πρέπει να βάλουμε το κράτος στο ιστορικό μουσείο της Νυρεμβέργης εκεί μπορούμε να βάλουμε και το κόμμα. Το ζήτημα είναι τι μπορεί να το αντικαταστήσει. Εάν κάποιος θέλει να οικοδομήσει μια οργάνωση που σκοπός της θα είναι η χειραφέτηση, η οργάνωση θα πρέπει με τις δομές της να δώσει το παράδειγμα της χειραφέτησης. Μου φαίνεται παράλογο να θέλει κάποιος τη χειραφέτηση της κοινωνίας μέσω μιας οργάνωσης με ιεραρχικές δομές.

ΛΕΒΙΑΘΑΝ: Επιστρέφουμε τότε στην κρίση και την παθολογία της καθημερινής ζωής, που αποτελούν δυο μεγάλα ζητήματα για την αριστερά. Σήμερα, μετά την ένωση της Γερμανίας, οι όροι αυτοί έχουν κάποιο κριτικό περιεχόμενο;

J. AGNOLI: Ίσως η αρχή του πόνου μπορεί να οδηγήσει σε μια κατάσταση μη συναίνεσης. Αυτή τη στιγμή όμως η συναίνεση υπάρχει. Αυτό που είναι ωστόσο εντονότερο δεν είναι ο πόνος ή η απουσία συναίνεσης αλλά ο ατομικός ανταγωνισμός και η ισχυροποίηση της εκτελεστικής εξουσίας σε συνδυασμό

με την πολιτική αδιαφορία. Ο κόσμος δεν ενδιαφέρεται πλέον για το τι συμβαίνει στην πολιτική. Όταν έπεσε το τείχος υπήρξε μια δυναμική έκρηξη που αυτοκαταναλώθηκε και μεταβλήθηκε σε αδιαφορία. Επαικώλουθο ήταν και η έλλειψη αλληλεγγύης μεταξύ ανατολικής και δυτικής Γερμανίας. Θα πρέπει να δούμε αν αυτή η αδιαφορία θα εξαφανιστεί με την ξαφνική άνοδο του νεοναζισμού. Όταν κανείς διαβάσει ότι το 30% του πληθυσμού είναι υπέρ των σκινχέντ τότε αρχίζω να φοβάμαι. Κάτω από την αδιαφορία υπάρχει κάτι σάπιο. Εδώ σταματώ όσον αφορά την καθημερινή πραγματικότητα.

ΛΕΒΙΑΘΑΝ: Ας μιλήσουμε για τα επίπεδα της σημερινής σύγκρουσης. Ποια είναι η κατάσταση της εργατικής τάξης και της συνείδησης που διαθέτει μετά την εθνική ένωση; Η αριστερά κατάφερε να επεξεργασθεί μια νέα εικόνα της γερμανικής εθνικής ταυτότητας;

J. AGNOLI: Η ταξική συνείδηση στη Γερμανία!... Περισσότερο ίσως ενδιαφέρον παρουσιάζει η εθνική συνείδηση και μάλιστα σε σχέση με την ένωση. Η ένωση είναι κάτι το παράξενο. Έγινε εξαιτίας του Καγκελλάριου Κολ για λόγους που σχετίζονται με την εικόνα της εξουσίας. Δεν ξέρω αν είναι γνωστό αλλά ο Κολ δεν ήταν αγαπητός στον πληθυσμό. Οι υπουργοί του έλεγαν ότι δεν πρέπει να εμφανίζεται στην τηλεόραση γιατί ο κόσμος δεν θέλει να τον βλέπει. Στην περίπτωση της ένωσης άδραξε την ευκαιρία και είπε στο κοινοβούλιο, στα σοβαρά, ότι τον φώτισε ο Θεός να την κάνει. Όλοι οι άλλοι, από τον πρόεδρο της κεντρικής τράπεζας μέχρι τον τελευταίο πολίτη έλεγαν ότι πρέπει να γίνει σιγά σιγά, βήμα προς βήμα. Αυτός όμως προχώρησε άμεσα, από τη μια μέρα στην άλλη, γεγονός που ήταν μια εξαιρετική αλλαγή.

Ήμουν ο πρώτος δυτικός διανοούμενος που μίλησε σε πλατεία του ανατολικού Βερολίνου, την Ebert-platz, επτά μέρες μετά την επανάσταση της 7ης Νοεμβρίου. Ήταν η πρώτη μαζική διαδήλωση στο ανατολικό Βερολίνο φοιτητών απ' όλη την ανατολική Γερμανία. Αν και έχω παραστεί σε πλήθος τέτοιων εκδηλώσεων οφείλω να ομολογήσω ότι ποτέ δεν ξανάζησα κάτι τέτοιο. Δεν μπορείτε να φανταστείτε τον ενθουσιασμό των συγκεντρωμένων όταν μίλησα για μια νέα ανατολική Γερμανία, για ένα νέο δρόμο, για μια άλλη προοπτική. Στην ανατολική Γερμανία όλοι είχαν πεισθεί ότι άρχιζε μια καινούργια ζωή. Δυο εβδομάδες αργότερα το σύνθημα «εμείς είμαστε ο λαός» έγινε «εμείς είμαστε ένας λαός». Αυτή ήταν η εθνική ένωση που έγινε δεκτή με μεγάλο ενθουσιασμό και τώρα γίνεται αντιληπτή σαν συμφορά. Η αισιοδοξία που στηριζόταν στην οικονομική δύναμη του μάρκου παραχώρησε τη θέση της στην απογοήτευση. Μπορεί βέβαια κανείς να προβλέψει μια σύντομη οικονομική ανάκαμψη, μια άνοδο του βιοτικού επιπέδου μέσα στα επόμενα

δυο χρόνια. Αυτό όμως εξαρτάται και από τις διαθέσεις του γερμανικού κεφαλαίου που προς το παρόν προτιμά να επενδύει σε άλλες περιοχές, όπως η Τσεχοσλοβακία. Υπάρχουν και συνιστώσες που δεν μπορούμε να αναλύσουμε όπως οι συνέπειες της ενωμένης αγοράς. Εάν όπως λέγεται η Ιταλία πρέπει να περιμένει για να μπει στην ενωμένη αγορά τότε η ανατολική Γερμανία θα συναντήσσει μπροστά της ένα τείχος.

Σε ό,τι αφορά την εθνική ταυτότητα οι δυσχέρειες καθορισμού της είναι παντού ίδιες. Στην Ιταλία δεν υπήρξε ποτέ. Ο Αλμπέρτο Μοράβια έλεγε, δικαίως, ότι εθνική ταυτότητα στην Ιταλία υπάρχει μόνο στους διεθνείς ποδοσφαιρικούς αγώνες. Στη Γερμανία η κατάσταση είναι περίπλοκη. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το ενωμένο γερμανικό κράτος έζησε μόνο εβδομήντα χρόνια, από το 1871 έως το 1945· μετά από σαράντα χρόνια διαμελισμού ξεκινούν τώρα από την αρχή, χωρίς να έχουν μια μακρόχρονη ιστορική παράδοση όπως στην Ισπανία και την Γαλλία. Η εθνική ταυτότητα απέκτησε υπόσταση μόνο κατά τη διάρκεια της ιμπεριαλιστικής εξάπλωσης, δηλαδή με το Ράιχ του Γουλιέλμου του Β' και με το Ράιχ του Χίτλερ: η εθνική ταυτότητα συνδυαζόταν με την επέκταση. Σήμερα δεν υπάρχει εθνική ταυτότητα και η αριστερά δεν ενδιαφέρεται για κάτι τέτοιο. Έχουμε βέβαια την προσπάθεια του Πέτερ Μπραντ, γιού του Βίλλυ Μπραντ, που ανεκάλυψε πάλι το έθνος μέσω της σοσιαλδημοκρατικής παράδοσης — η σοσιαλδημοκρατία διακατεχόταν ανέκαθεν από το φόβο μήπως και προδώσει την πατρίδα. Φαίνεται λοιπόν ότι ορισμένα ρεύματα της σοσιαλδημοκρατίας ανακαλύπτουν ξανά το έθνος. Μετά υπάρχουν οι συντηρητικού τύπου εθνικιστές. Στην αριστερά όμως κανείς δεν μιλά για εθνική ταυτότητα. Ο Ναρ, για παράδειγμα, που είναι Σάξωνας, λέει ότι δεν νοσταλγεί καθόλου τη Σαξωνία. Για να πω την αλήθεια δεν γνωρίζω τι θα μπορούσε να ήταν η εθνική ταυτότητα.

ΛΕΒΙΑΘΑΝ: Μέσα στο περιβάλλον που ζούμε σήμερα ποιο θα μπορούσε να είναι το μέλλον της Ευρώπης;

J. AGNOLI: Δεν ξέρω αν η Ευρώπη έχει ένα μέλλον. Πρόκειται για ένα οικονομικό αλλά και πολιτιστικό πρόβλημα. Οι Ευρωπαίοι αυτοκαταστρέφονται. Για να υπάρξει μέλλον πρέπει να ξεπεραστεί η κρίση του τέλους του ευρωκεντρισμού. Οι Ευρωπαίοι πρέπει να καταλάβουν ότι έχουν κι αυτοί δικαίωμα ύπαρξης. Αν κάποιος ακούσει ορισμένους αντι-ευρωπαϊστές να μιλούν τότε η Ευρώπη πρέπει να εξαφανιστεί. Εγώ σαν γόνος του ανθρωπισμού και του διαφωτισμού αισθάνομαι καλά σαν Ευρωπαίος. Η Ευρώπη έχει ακόμη πολλά να πει. Δεν συμβαίνουν μόνο εδώ λάθη. Υπάρχει ένας ευρωπαϊκός πολιτισμός, μια ηθική, μια πολιτική παράδοση που πρέπει να μείνει. Όταν

βλέπω φοιτητές που τυπώνουν ανακοινώσεις, με αποφθέγματα κάποιων εξω-
τικών φυλών σκέφτομαι ότι θα είχε μεγαλύτερο ενδιαφέρον να τυπωνόταν κάτι
από τον Κάντιο. Παραμένω ένας ανθρωπιστής.

ΛΕΒΙΑΘΑΝ: Η απάντησή σας αυτή σχετίζεται με ό,τι έχει συζητηθεί στη
διαμάχη του μοντέρνου-μεταμοντέρνου. Σχετίζεται και με τις απαντήσεις που
προσπαθούν να παρουσιάσουν τα νέα κοινωνικά κινήματα.

J. AGNOLI: Το μεταμοντέρνο είναι μια εφεύρεση των «νέων φιλοσόφων» στη
Γαλλία. Δεν γνωρίζω τι είναι ακριβώς το μεταμοντέρνο, τι είναι μια μετα-
μοντέρνα κοινωνία. Πιστεύω ωστόσο ότι το μεταμοντέρνο είναι μια ιδεολογία
που προσπαθεί να καλύψει τα οξυμένα προβλήματα της κοινωνίας λέγοντας
ότι τα προβλήματα μιας μοντέρνας κοινωνίας δεν υπάρχουν σε μια μεταμο-
ντέρνα κοινωνία.

Τα νέα κοινωνικά κινήματα θέτουν στόχους που δεν μπορούν να γενικευθούν,
εφόσον δεν συνδέονται με την αλλαγή της κοινωνίας. Συζητώντας στο πανε-
πιστήμιο Χούμπολντ με την Ντίτφουρντ των Πράσινων της επεσήμανα ότι
αυτό που λείπει από τους Πράσινους είναι η «κοινωνική ουτοπία». Δεν μπο-
ρούμε να λέμε ότι πρέπει να σώσουμε τη φύση χωρίς να επιδιώκουμε την
αλλαγή της κοινωνίας και χωρίς να διευκρινίζουμε το είδος της νέας κοινωνίας.
Το κίνημα ειρήνης υποστήριξε ότι θέλει την ειρήνη, την καταστροφή της
πολεμικής βιομηχανίας. Τι θα κάνουμε όμως με τη σχέση κεφαλαίου-εργασίας;
«Θέλουμε ειρήνη», απαντούσαν «αυτό θα λύσει όλα τα προβλήματα». Το ίδιο
συμβαίνει και με το φεμινιστικό κίνημα. Εγώ υποστηρίζω ότι δεν πρέπει να
μιλούν μόνο για την απελευθέρωση της γυναίκας, αλλά και για το κεντρικό
πρόβλημα.

ΛΕΒΙΑΘΑΝ: Κεντρικό πρόβλημα είναι ο καπιταλισμός. Ένα σύστημα που συ-
νεχίζει να επιβιώνει παρά την κρίση του και μάλιστα εξαιτίας ακριβώς της
κρίσης του. Για μια ακόμη φορά, πώς τοποθετείστε απέναντι σ' αυτό το
κεντρικό πρόβλημα;

J. AGNOLI: Ο καπιταλισμός είναι ένα έξυπνο σύστημα που, όπως έλεγε ο
Μαρκούζε, στήριξε την επιβίωσή του στη συνεχή του επέκταση και την κοι-
νωνική ενσωμάτωση. Εδώ όμως έκανε λάθος γιατί αυτή η ενσωμάτωση έσπα-
σε τη δεκαετία του '60. Αυτό που σήμερα διαπιστώνω είναι ότι ο καπιταλι-
σμός ζει από την κρίση του. Ο Μαρξ υποστήριξε ότι ο καπιταλισμός ζει στην
κρίση, γιατί η κυκλική κρίση είναι ανανεωτική για τον ίδιο. Όσον όμως αφορά
την τελική κρίση αυτή δεν θα έρθει ποτέ. Εγώ βλέπω μια άλλη κρίση που

την ονομάζω ενδημική. Στον καπιταλισμό δεν υφίσταται πλέον αυτή η ανανεωτική ικανότητα που ήταν πάντα και μια διέξοδος. Σήμερα ο καπιταλισμός επιβιώνει χωρίς να λύνει προβλήματα. Σκεφτείτε ότι μόνο το 1/5 του παγκόσμιου πληθυσμού ζει σε ένα καθεστώς φιλελεύθερο-δημοκρατικό, ενώ ακόμη και μέσα στον περιώνυμο βορρά υπάρχουν μεγάλα τμήματα που ζουν στη φτώχεια και τη δυστυχία. Είναι παράξενο να γίνεται λόγος για νίκη του καπιταλισμού και ταυτόχρονα να βλέπεις τι γίνεται στον κόσμο. Εκείνο όμως που πρέπει να μελετήσουμε, το επαναλαμβάνω είναι η μετάβαση. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το μοντέλο που υιοθετήθηκε από την οχτωβριανή επανάσταση απέτυχε. Πρέπει λοιπόν να ξεκινήσουμε διαφορετικά. Γι' αυτό διαφωνώ με τους ρεφορμιστές; οι οποίοι ξαναπιάνουν το νήμα των μεταρρυθμίσεων. Κατά τη γνώμη μου δεν μπορούν να γίνουν διορθώσεις στην περίφημη κοινωνία της μετάβασης. Αυτό που απέτυχε είναι οι δυο βάσεις αυτής της κοινωνίας: η εξουσία του κράτους επάνω στην κοινωνία και η ταυτότητα κόμματος και κράτους.

Απόδοση στην ελληνική: Γιώργος Καούρας

